

Історія України

УДК 903.22(477.7)

С. Ж. Пустовалов

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ТИПІВ МЕТАЛЕВИХ НОЖІВ І ЇХ РОЗПОДІЛ ЗА КУЛЬТУРАМИ ЕПОХИ РАНЬОЇ БРОНЗИ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ

Стаття присвячена інтерпретації виділених автором типів металевих ножів ранньої бронзи Степової частини України. Серед типів представлені зброя (6 типів), білувальні ножі пастухів (ті ж типи, але з заовеленим кінцем клинка), бритви, хірургічні інструменти, ритуальні ножі або також хірургічні інструменти. Розглядаються особливості кріплення руків'їв для зброї та для господарських потреб. Розподіл зброї та білувальних ножів за культурами дає додаткові підстави стверджувати, що ямно-катакомбне суспільство було організоване за кастовим принципом.

Ключові слова: бронзові ножі, доба бронзи, Степова Україна.

Раніше коротко вже була розглянута класифікація металевих ножів з поховань ямної та катакомбної спільностей і їх призначення [1]. Дана стаття присвячена подальшій інтерпретації результатів класифікації.

Всього було виділено дев'ять типів ножів [1]: 1 тип - прямокутні клинки (9 зразків), 2 тип - вузькоклінкові однолезові (11 зразків), 3 тип клинки вигнуті (5 зразків), 4 тип – клинки листоподібні (93 примірники), 5 тип - клинки трикутні (82 екземпляр), 6 тип – клинки ромбоподібні (35 зразків), 7 тип – клинки п'ятикутні (42 зразки), 8 тип – клинки з розкутим кінцем (29 зразків), 9 – з укороченим розкутим клинком (13 зразків). Всього вибірка налічує 319 предметів.

Призначення ножів типу 1 – бритва, типу 2 – хірургічні інструменти (можливо офтальмологічні¹), типу 3 - ритуальні ножі для виготовлення напоїв типу соми (можливо, хірургічні офтальмологічні), ножі 4-9 типів, в залежності від закінчення клинка, можуть бути або кинджалами (гостре закінчення клинка), або білувальними ножами (округле закінчення клинка) [1].

Розглянемо, як розподіляються ножі за окремими культурами. Порівняльний аналіз здійснювався за раніше розробленою методикою [2].

Звертає на себе увагу різке переважаєння ножів з затупленим або округлим закінченням клинка в ямних похованнях. Перевищення ножів з тупим кінцем в ямних могилах майже дворазове (36.0% проти 62.7%). Для східнокатакомбних і інгульських могил спостерігається зворотна картина (51,2% гострих і 28.0% тупих у східнокатакомбних могилах і 12.8% гострих при 9,3% тупих в інгульських могилах). Як бачимо, в катакомбних могилах переважають загострені клинки. Це положення вимагає пояснення.

Перш за все слід з'ясувати призначення ножів з тупим закінченням клинка. Про використання таких ножів в Стародавньому Єгипті писала ще в 60-і роки ХХ століття Х.А.Кінк [3. Табл. 7]. Пізніше функцію ножів з округлим кінцем клинка визначили І.Т.Черняков і В.І.Нікітін [4]. Це білувальні ножі. Заовалений клинок використовувався пастухами для зняття шкур. Такий кінець клинка не робив порізів на шкірі. Він дозволяв швидко і якісно знімати шкури, обробляти туші тварин. Перед нами не зброя, а знаряддя праці пастуха.

У катакомбного населення (східнокатакомбного і інгульського) спостерігається переважаєння гострих ножів (кинджалів) найрізноманітніших типів. Можна припустити, що одним з головних занять катакомбного населення була війна. Може, не завжди це була бойова зброя. Часто ці ножі невеликі за розмірами. Це міг бути статусний предмет, який означав приналежність до стану воїнів. Так, наприклад, в Месопотамії в епоху бронзи щойно народженому хлопчикові відразу давали в руки кинджал [5. с. 239].

Переважаючим видом занять ямного населення, можливо, було пастушество, а катакомбного - військова справа. Цей висновок підтверджується розподілом зброї між культурами. У ямних похованнях зброя присутня в 1,8% поховань, а в катакомбних - в 10-12% [6 с.88]. Тому можна говорити про міжетнічний поділ праці в ямно-катакомбному суспільстві.

Можна припустити, що ямне і катакомбне населення перебували між собою в сервісних відносинах. Одні захищали все суспільство і попутно займалися скотарством, інші, переважно, займалися скотарством і менше війною. З огляду на те, що ножі з заоваленими кінцями клинків є характерними для пізнього етапу ямної спільності, можна припустити, що пастушество в якості головного заняття стало переважати на

¹ Консультація з практикуючим хірургом Сінельниченко А.О.

пізньому етапі існування ямного населення. В цей час в Північному Причорномор'ї в ямно-катакомбному суспільстві, ймовірно, встановлюється кастова система. Сервісні відносини між співіснуючими етнічними групами є типовими для суспільств з кастовою соціальною організацією. Вони є характерними і для Стародавньої Індії [7], і для туарегів Аххагарра [8], і для всіх інших кастових суспільств. Наведене в даній роботі співвідношення між ножами з гострими і тупими закінченнями клинків в різних культурах Північного Причорномор'я є ще одним підтвердженням ймовірної наявності в ямно-катакомбному суспільстві Північного Причорномор'я кастової системи.

Розглядаючи кинджали і білувальні ножі, необхідно висвітлити ще один момент. Форми клинків на сьогоднішній день досить добре відомі. Але дуже мало даних про конструкцію руків'їв ножів епохи ранньої бронзи Східної Європи. У аналізованій вибірці є п'ять ножів з дерев'яними ручками або їх значними залишками (Боровківка, 1/11; Красна Зорька, 1/18; Балабанівка, 1/12; ЛПНЗ, 2/1; Благовка, 2/7). Один кинджал має суцільнометалеву рукоятку (Старогорожене, 1/17). Кількість руків'їв невелика, але простежується чітка закономірність: прямокутні брускоподібні руків'я частіше зустрічаються з клинками з затупленим кінцем (Боровківка, Балабанівка, Благовка), а руків'я з розширенням до клинку - у ножів з гострим кінцем клинка (Старогорожене і ЛПНЗ). Таке ж бронзове з розширенням переходом до трикутного клинку руків'я знайдено за межами України в Подонні (Попов, 30, 6/9) [9, рис. 109]. Виконані в металі руків'я з розширенням переходом до клинку відомі в Європі і для пізньої бронзи.

Наявність руків'їв з розширенням переходом до клинку у загострених клинків закономірно. Така форма руків'я створює упор для руки при колючих ударах. Для робочого ножа таких зусиль не потрібно, тому форма руків'я у білувальних ножів була проста брускоподібна. Не виключена можливість і переточки у ямного населення кинджала на білувальний ніж (Красна Зорька, 1/18). Це може бути свідченням зниження соціального статусу власника ножа.

Побічно про форму руків'я і його кріплення до клинку може свідчити форма держаку. Найбільш масові держакі мають прямокутну витягнуту форму і, очевидно, забивалися в руків'я. Через якийсь час таке з'єднання могло ослабнути і не забезпечувати надійності з'єднання клинка з руків'ям. Можливо, в такому випадку здійснювалося склеювання руків'я і клинка будь-яким тваринним або рослинним клеєм. Без склеювання було не обійтися і при з'єднанні трапецієподібних держаків з дерев'яною рукояткою.

Принципово іншу конструкцію руків'я ножа передбачає розкуте закінчення держаку. Такий держак, як можна припустити, вкладався в паз, зроблений в обох половинках руків'я. Після чого обидві половинки стягувалися шнуром або ременем. Таке кріплення забезпечувало надійність з'єднання клинка з руків'ям. Розкуте закінчення більше корелюється з гострим клинком. Надійне кріплення необхідно, перш за все, для кинджалів.

Поява розкутого закінчення держаків В.І.Ключко пов'язує з проникненням в Північне Причорномор'я західних традицій [10].

Подальший аналіз дозволяє зробити наступні висновки. По-перше, серед ознак, якими характеризуються вибірки ножів за культурами, немає жодної, яка хоча б за тенденцією була характерною тільки для інгульських ножів. Це побічно підтверджує те, що у інгульського населення не було свого рудного джерела металу.

По-друге, для ямних ножів характерними виявилися такі ознаки як трапецієподібний держак, часто навіть з невиділеним переходом до клинку, відсутність розкутості кінця держаків. По-третє, для ямної спільності характерними виявилися прямокутні клинки, вузькі односторонні, вигнуті, листоподібні, трикутні і ромбічні. По-четверте, для східнокатакомбної культури є характерними клинки п'ятикутні, клинки з розкутим закінченням і клинки з укороченим незаточеним лезом і розкутим його закінченням.

За тенденцією вибірки деякі ознаки виявилися характерними для інгульських поховань. Це невиділений держак, вузькоклинкові ножі, ромбовидні ножі, п'ятикутні ножі і ножі з розкутим закінченням. Це свідчить про те, що інгульська культура існувала тривалий час, так як в ній присутні ножі, які є характерними для ямного і фінальнокатакомбного часу.

Особливий інтерес представляють ножі, присутні у всіх вибірках (листоподібні, трикутні і ромбовидні). Можна, звичайно, оголосити їх типами, що мають широке датування, але чи так це? Листоподібні ножі, менш спрацьовані, в ямних могилах відносяться до більш раннього часу, а листоподібні ножі, більш спрацьовані, - до більш пізнього часу [11. с.70]. Різниця між типами полягає тільки в ступені спрацьованості. За підрахунками, проведеними для даної статті, сильно зношені ножі ямних поховань в Подніпров'ї та Криму становлять понад 90% від усіх сильно спрацьованих ножів у вибірці. Це може свідчити про зниження з часом рівня достатку у ямного населення в Подніпров'ї і в Криму. Вже зазначалося, що поступово знижувався соціальний статус ямного населення, вказувалися причини (ранньокастова система) цього явища [6].

Всі технічні відкриття, винаходи завжди використовувалися при виготовленні зброї. Перші хронологічні схеми з археології Європи Монтелліуса були побудовані на основі змін видів і форм зброї [12]. Тому що вони змінюються швидше інших категорій інвентарю. А похоронний обряд завжди консервативний, змінюється дуже повільно. Це необхідно врахувати при аналізі розподілу ножів за культурами. Тому не можуть кинджали одних і тих же типів бути присутні в трьох поховальних обрядах (ямном, східнокатакомбному і інгульському), якщо ці культур не співіснують.

З порівняння видно, що листоподібні, трикутні і ромбовидні типи ножів притаманні всім трьом поховальним обрядам (ямному, східнокатакомбному та інгульському). Логічно припустити одночасне існування цих трьох культур.

Радіовуглецеве датування підтверджує це припущення. Ямне і катакомбне, в тому числі інгульське, населення співіснують протягом тривалого часу. За максимальними оцінками від рубежу III IV тис. до н.е. до початку II тис. до н.е. За мінімальними - з другої чверті III тис. до н.е. до початку II тис. до н.е. [13]. На початкових етапах свого існування інгульське населення мало ножі ямних типів, які є характерними для Придніпров'я і Правобережжя. Лише вийшовши до Донбасу, воно починає використовувати типи ножів, що є характерними для цього регіону (п'ятикутні і з розкутим закінченням леза). Датувати за ними всю інгульську культуру не можна. Вони маркують тільки певний, досить пізній етап в її розвитку. Про пізню появу інгульських поховань в Донбасі писав С.М.Санжаров [14].

Згідно з радіовуглецевим датуванням, ямне населення доживає до фінальнокатакомбного часу. Ножі Донецького центру пізніх типів (п'ятикутні і з розкутим закінченням клинку) не зустрічаються в ямних могилах. Це, можливо, пояснюється тією соціальною дистанцією, яка існувала між ямним і катакомбним населенням. Зниження соціального статусу ямного населення не передбачало використання ним ножів названих типів. Метал був досить дорогим. Нижній щабель суспільної соціальної ієрархії, який, як видається, займало ямне населення, передбачав використання спрацьованих ножів більш архаїчної форми, ніж ножів, що використовувалися катакомбним населенням.

Питання про джерела металу для ранньоямного часу (крім Донбасу) залишається відкритим. Джерела металу, ймовірно, слід шукати не в лісостеповій частині України або на Криворіжжі, а на Балканах. Саме там дослідники фіксують наявність ямних пам'яток [15, 16].

Згодом Балканське джерело металу вичерпується або ж стає недоступним для ямно-катакомбного населення Північного Причорномор'я. Єдиним центром видобутку металу стає Донбас. За контроль над цим джерелом велася боротьба між різними групами населення.

Проведена типологія і класифікація бронзових ножів ямно-катакомбного населення території України показала їх значну схожість, а в ряді типів відмінності.

По-перше, аналіз показав, що ножі ямних типів зустрічаються не тільки в ранньодонецьких (східнокатакомбних) похованнях, а й в інгульських. Цей факт підтверджують радіовуглецеві датування ямних і інгульських поховань. По-друге, в ранньоямний час забезпечення металом Північного Причорномор'я відбувалося з двох джерел: з Донецького басейну і з поки що невідомого (можливо, Балканського) регіону. По-третє, тільки з'єднання в одній вибірці ножів з ямних і катакомбних поховань дозволило отримати вибірку, де присутні ножі всіх можливих функцій: бритви, хірургічні інструменти, ритуальні ножі, господарські ножі і зброю (кинджали). По-четверте, серед ямних ножів переважають клинки з затупленим або ж округлим кінцем. Такі ножі можуть бути інтерпретовані як білувальні ножі пастуха. Це підтверджує раніше висловлене припущення, що ямне і катакомбне, в тому числі інгульське, населення перебували між собою в сервісних відносинах (одні займалися скотарством, інші війною), що є типовим в станово-кастових соціальних системах.

По-п'яте, періодизаційні схеми, засновані тільки на курганній стратиграфії, потребують доопрацювання. Датування інгульської культури тільки за аналогіями з донецького центру не охоплює весь період її існування, а доводиться тільки на його другу половину. Так звані ранньокатакомбні пам'ятки (катакомби з чітко виділеними кутами) доживають до пізньокатакомбного часу.

Джерела та література

1. Пустовалов С.Ж. Призначення металевих ножів доби ранньої бронзи півдня України // Актуальні питання музейної та пам'ятоохоронної діяльності. – К., Логос, 2014. – С.111-115; Пустовалов С.Ж. Классификация бронзовых ножей Степной Украины // Музейный вестник. – 2015. – № 15. – С. 73-84.
2. Генинг В.Ф., Бунятян Е.П., Пустовалов С.Ж., Рычков Н.А. Формализованно-статистические методы в археологии. – К. Наукова Думка, 1990. – 301 с.
3. Кинк Х.А. Египет до фараонов. – М.: Наука, 1964.
4. Черняков И.Т., Никитин В.И. Бандуркинский клад бронзового века // СА. – 1984. – № 2. – С. 134-145.
5. Гласснер Ж.Ж. Месопотамия / Жан-Жак Гласснер. – М.: Вече, 2012. – 446 с.
6. Пустовалов С.Ж. Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я, Шлях, 2005. – 412 с.
7. Куценков А.А. Эволюция индийской касты. – М.: Наука, 1983. – 325 с.
8. Лот А. Туареги Аххагарра. – М.: Наука, 1989. – 264 с.
9. Братченко С.Н. Донецька катакомбна культура раннього етапу. – Луганськ, Шлях. 2001. – 195 с.
10. Клочко В.І. Гордіївський феномен / Peregrinationes archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski dedicatae. (W. Blajer red.), Kraków 2012. – S.395-404 (397).
11. Черных Л.А. Бронзовые ножи из памятников ямной КИО Украины (классификация по выборке предметов – предварительные итоги) // Проблеми гірничої археології (Матеріали VII міжнародного Картамиського польового археологічного семінару). – Алчевськ, 2009. – С. 43-77.
12. Montelius Oscar. Die Chronologie der ältesten Bronzezeit in Norddeutschland und Skandinavien. – Braunschweig. – 1900.
13. Пустовалов С.Ж., Телегін Д.Я. Ковалюх М.М. Радіокарбонна хронологія ямних та катакомбних пам'яток Магістеріум. Археологічні студії. – Київ, 2003. – С.24-27.
14. Санжаров С.Н. Катакомбная культура на территории Северо-восточного Приазовья: автореф. дисс. канд. ист. наук. – К., 1991. – 18 с.
15. Николов Б. Могилни погребения от раннобронзовата епоха при Търнава и Кнежа, Врачански окръг / Б. Николов // Археология. – София, 1976. – № 3. – С. 5–15.
16. Тодорова Х. Каменно-медната епоха в България (V хилядолетие преди новата ера) / Хенриетта Тодорова. – София: Наука и Изкуство. – 1986. – 280 с.

Pustovalov S. Zh. The Interpretation of types of metal knives and their distribution on the early Bronze Age cultures Steppe Ukraine

The article is devoted to interpreting emphasis types of metal knives Early Bronze Age steppe part of Ukraine. Among the types of weapons are (6 types) Skinning Knife (the same type, but they have round end of the blade), razors, surgical instruments, ritual knives or surgical instruments. The features handlebar mount for weapons and for shepherd's needs. The distribution of weapons and knives for skinning on cultures gives additional reason to believe that yamno-catacomb society was organized on caste lines.

Key words: Bronze knives, Bronze Age steppe Ukraine

Пустовалов С. Ж. Интерпретация типов металлических ножей и их распределение по культурам эпохи ранней бронзы Степной Украины

Статья посвящена интерпретации выделенных автором типов металлических ножей ранней бронзы степной части Украины. Среди типов представлены оружие (6 типов), свежевальные ножи пастухов (те же типы, но с заоваленным концом клинка), бритвы, хирургические инструменты, ритуальные ножи или также хирургические инструменты. Рассматриваются особенности крепления рукоятки для оружия и для хозяйственных нужд. Распределение оружия и свежевальных ножей по культурам дает дополнительные основания утверждать, что ямно-катакомбное общество было организовано по кастовому принципу.

Ключевые слова: бронзовые ножи, эпоха бронзы, степная Украина